ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

(Համառոտ ակնարկ)

Ն. Բ. ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ

Հայտնի է, որ տակավին անցյալ դարի 70—80-ական թթ. հայ հասարակական մտքի և պատմագրության նշանավոր ներկայացուցիչներին ամենից առաջ զբաղեցրել են Հայկական հարցի արծարծումները, արևմտահայության նկատմամբ Թուրքիայում կիրառված ջարդերի քաղաքականությունը և հայ ազգային-ազատագրական շարժումների հետ առնչված այլևայլ խնդիրները։

Թուրքական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի, Հայկական հարցի և արևմտահայերի կոտորածների լուսաբանման մինչխորհրդային անցյալը հարուստ չէ զուտ պատմագիտական գրականությամբ, բայց այդ անցյալը թողել է գրապատմական մի ժառանգություն, որը կատարված իրադարձությունները մեկնաբանել է տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և դիվանագիտական բազմազան տեսանկյուններից։ Մի շարք հեղինակներ կարողացան բացել Հայկական հարցի սկզբնավորման և նրա հետագա գործընթացի հայտնի ու գաղտնի դիտավորությունների բարդ այն կծիկը, որի ծայրը սկիզբ է առնում օսմանյան սուլթանների «խաղաղ» ֆերմաններում, համիդյան բռնապետության զուլումի քաղաքականության որոգայթներում ու «լոկալ» կոտորածներում և, ի վերջո արդեն զանգվածային ցեղասպանության ծրագիր դառնում երիտթուրքերի պետական քաղաքականության մեջ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին։

Արևմտահայերի 1915—1916 թթ. ցեղասպանության՝ Մեծ Եղեռնի վերաբերյալ հայերեն ու այլ լեզուներով լույս են տեսել ոչ քիչ աշխատություններ։ «Ութսուն տարիների ընթացքում,—գրում է Մ. Ներսիսյանը,—երիտթուրքերի ոճրագործության մասին հրապարակվել են պաշտոնական և արխիվային հավաստի փաստաթղթերի ժողովածուներ, ականատեսների և կոտորածներից փրկվածների հուշեր և վկայություններ, ինչպես նաև գիտական ուսումնասիրություններ և այլ բնույթի շատ աշխատություններ, որոնցում բացահայտված են այն ծանրագույն հանցագործությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ, որ իրագործեց ռազմատենչ պանիսլամիստ, պանթուրքիստ ջարդարարների պետությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին»[1]։

Հիրավի, 80-ամյա այդ գրականությունը շրջանառության մեջ է առնում հիմնականում անկողմնակալ այնպիսի փաստական տվյալներ և ականատեսների վկայություններ, որոնք ամրակայում են նրա անհերքելի և մշտամնա արժեքը։ Մեծ Եղեռնի մասին մինչխորհրդային տարիներին գրված գրականությունից հիշենք, օրինակ, Ա-Դոի «Մեծ դեպքերը Վասպուրականում», Արամ Անտոնյանի «Մեծ ոճիրը», Բ. Իշխանյանի «Աղետի և տառապանքի աշխարհից, «Այց թուրքահայ փախստականներին», Արամայիսի «Զարհուրելի ոճիրը», Մուշեղ Արքեպիսկոպոսի «Հայկական մղձավանջը (քննական վերլուծումներ)», Ս. Բյուրատի «Արևելյան խնդիրը և Հայկական հարց։ Պատմական ուսումնասիրությունը», «Արյունի ձորը», Ս. Ակնունու «Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը», Ա. Ջոպանյանի «Հայաստանը թուրք լուծին տակ», Ն. Ադոնցի

---

1 *Հայոց 1915—1916 թթ. ցեղասպանություն։ Մատենագիտություն, Երևան, 1995, էջ 6։*

«Հայկական հարցի պատմական հիմքը և Թուրքիայի անկումը», «Թուրքիայի անդամահատումը» և ուրիշների աշխատությունները։

Հայկական հարցը և արևմտահայերի ցեղասպանությունը օտար ազգերին ներկայացնելու միտում ունեին հայ հեղինակների մի շարք գրքերը, որոնք լույս տեսան 1910-ական թթ.։ Ահա դրանցից մի քանիսը. Ս. Ասլանյան «Փախստականների շրջանում (անձնական տպավորություններ)», ռուսերեն, Աշ. Հովհաննիսյան «Փախստականների դրությունը Ալեքսանդրապոլի շրջանում» (ռուսերեն), Հ. Քաջազնունի «Վանի պաշտպանությունը, 1915 թ. ապրիլի 7-ից մայիսի 4-ը», «Ինչպես նրանք ջախջախեցին մեր Սասունը» (ռուսերեն), Գ. Մնացականյան «Հայկական հարցի լուծումը» (ռուսերեն), Ա. Հակոբյան «Հայաստանը և պատերազմը» (անգլերեն), Փ. Փափազյան «Հայաստանի ողբերգությունը» (անգլերեն), Գ. Թումանյան «Թուրքիան և Հայաստանը» (անգլերեն)...

Իր հայրենիքի վշտերի, հայ ժողովրդի տանջանքների ու ակնկալությունների կողքով անտարբեր չէր կարող անցնել ամենայն հայոց բանաստեղծը՝ Հովհաննես Թումանյանը... Նա, որ գլուխ էր խոնարհում այն «լավերի» առաջ, որոնք «կռվեցին ու մեռան» հանուն հույսի, լույսի ու հզոր հայրենիքի։ Հայկական բնօրրանում կատարված արյան հեղեղների մասին պատմության տրամադրած հարուստ նյութերը, մասնավորապես Հայկական հարցի պատմությունը և շարունակվող հայկական կոտորածները թույլ էին տալիս Մեծ եղեռնի նախօրյակին, 1913 թ. տպագրված «Հայկական հարցն ու իր լուծումը» հոդվածում ասելու, որ ռուսական տիրապետությունը փրկարար ազդեցություն ունեցավ Հայաստանի մի մասի՝ անդրկովկասյան հատվածի վրա[2]։

Ռուսաստանի դերի Թումանյանական ընկալումը պայմանավորված էր պատմության խորունկ իմացությամբ, այն իրողության ղիտակցությամբ, որ հայ-ռուսական բարեկամությունն ամրապնդվել է փոխադարձ վստահությամբ և համատեղ թափված արյամբ։ Թումանյանը մոլորություն էր համարում այն մտայնությունը, թե իբր Անգլիան ու Ֆրանսիան եղել են Հայկական հարցի լուծման համակիրներ։ Նրա կարծիքով այդ կարգի մոլորության ակունքները անհրաժեշտ է փնտրել «Գլադստոնի, Դիլոնի, Բերարի, Պրեսանսեի նման լավ մարդկանց» ճառերի մեջ «ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի, ընդդեմ Թուրքիայի վատթար կառավարության», ճառեր, որոնք իրական օգնության ոչ մի երաշխիք չէին պարունակում, քանզի «իրենց պետությունները... միշտ էլ դեմ են եղել Հայկական հարցին»[3]։

Հիշենք, որ այս տողերը գրվում էին պատերազմի նախօրյակին, բարեռորոգումների ներդրման պայքարի շրջանում, բայց մեծ բանաստեղծն արդեն տեսնում էր աշխարհասասան պատերազմի սև ուրվականը և այն դժոխք երկիրը, «ուր դարձյալ կոտորածի սարսափի տակ ալեկոծվում է հայ ժողովուրդը»։ Ճիշտ բնութագրելով եվրոպական տերությունների խարդավանքները, քաղաքական քստմնելի սիրախաղերը, Թումանյանը գրում էր, որ ընդդեմ Ռուսաստանի պաշտպանելով Տաճկաստանին, նրանք մեղսակից են «տաճկական գազանություններին և հայկական սարսափներին», պատասխանատու են «հայոց ժողովրդի ծով արյան և մարդկության պատմության առաջ»[4]։

Հայ ազատագրական մտքի լավագույն ավանդույթներին հավատարիմ բանաստեղծը բնավ չէր անտեսում նաև այն նողկալի դերը, որ ազգամիջյան ընդհարումների և ժողովուրդներին առաջադիմական շարժումներից ու գաղափարներից հեռու պահելու գործում կատարում էր պատմության վերջին թաց երթից ուշացած ռուսական ցարիզմը։ Նա կարողացավ իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ երևան հանել, ինչպես XIX դարի 90-ական թթ., այնպես էլ 1903—1905 թթ. ցարական կառավարության կողմից իրականացվող ստոր

---

2 Տե՛ս Հովհ. Թումանյան. Ընտիր երկեր. Երևան, 1978, էջ 434։

3 Նույն տեղում, էջ 337։

4 Նույն տեղում, էջ 442, 337։

խաղերը։ Դրա համար էլ Հովհ. Թումանյանը 1917 թ. գրեց «Հսկայի ազատությունը», իսկ 1918 թ.՝ «Բաց նամակ Սերգեյ Գորոդեցկուն» հոդվածները, ուր առաջինում անկեղծորեն ցանկանում էր, որ «Ռուսաստանի ամեն մի քաղաքացի... իր ուժերի ներածին չափ նեցուկ դառնա ռուսական նոր ոտի կանգնած հսկային, որ նա հաստատուն կանգնի», իսկ երկրորդում՝ ցավով հարցնում. «Մի՞թե այս նոր երրորդ Հռոմի փլուզումը ցավալի արձագանք չի գտնում նրա որդիների սրտերում և մի՞թե... չի առաջանա մի նոր հզոր շարժում Ռուսաստանի վեհության, ազատության և պատվի պաշտպանության համար»[5]։ Եվ ցեղասպանության ողբերգությունը լիակատար ապրած բանաստեղծի հայացքը որքան ավելի հեռուն էր միտում, իդեալն առավել էր պատկերանում նրան։

Խորհրդահայ պատմագրությունը իր սկզբնավորման առաջին իսկ շրջանից անցյալի ժառանգության յուրացման գործում ցուցաբերեց ոչ համապարփակ և անկողմնակալ մոտեցում։ Կողմնորոշվելով ամենից առաջ և առավել շատ դեպի սոցիալ-տնտեսական խնդիրները, 1920—30-ական թթ. նա իր էջերից խսպառ կամ համարյա արտաքսեց ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնահարցը։ Ավելին, վերոհիշյալ երկու տասնամյակներին այդ պատմագրությունը գերազանցապես տարվեց հայ ժողովրդի միայն արևելահայ հատվածի սոցիալ-հասարակական տեղային և ներռուսաստանյան առնչություններով, ավելի կոնկրետ՝ ուսումնասիրության առարկա դարձրեց արևելահայերի ապրելակերպը և առնչությունները։

Դժբախտաբար, սխալ հուն մտավ նաև Լենյի պատմագիտական մտածողությունը։ Մեծ պատմաբանը հավատարիմ չմնաց տակավին 1880-ական թթ. իր իսկ կողմից առաջ քաշած այն նշանաբանին, թե պատմաբանը պետք է ճանաչի ժողովրդի ոգին, նրա կյանքի հոսքը և կեցության կերպը[6]։ Խորհրդային ժամանակաշրջանում գրած իր մի շարք գործերում նա չկարողացավ օբյեկտիվորեն արտացոլել հայ ազատագրական պայքարի առանձնահատկությունները։ 1920—1930-ական թթ. խորհրդային պատմագրության ավագ սերընդի ղեկավար Մ. Պոկրովսկու գեհենիկ սոցիոլոգիական դպրոցի որոշակի ազդեցության ներքո՝ Լենյի մտածողության սահմանները, հայ-ռուսական հարաբերությունների քաղաքական հետևանքների և հայ ազատագրական շարժումների արդյունքների արժեքավորման հարցում, մերձեցան սուբյեկտիվ իդեալիստական պատմահայեցողությանը։ Երևանի համալսարանում 1920-ական թթ. կարդացած դասախոսություններում, «Անցյալից» (1925 թ.), «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը (1934 թ.), «Խոջայական կապիտալ» աշխատություններում և մի շարք հոդվածներում, Լեոն սխալմամբ կարծում էր, թե հայ ազատագրական շարժման անցանկալի հետևանքները պետք է որոնել այն բանում, որ ռուսական «խարդախ» քաղաքականությանը ընդառաջում էր հայ կղերական «ստրկամիտ» դիվանագիտությունը։

«Դեռ հյուսիսի գործը չվերջացրած,—գրում է նա,—ռուսական իմպերիալիզմը երեսը դարձնում է դեպի հարավ, որպեսզի դեմ առ դեմ հանդիպի դեպի իրեն եկող կղերական դիվանագիտության։ Այս հանդիպումը մի պատահականություն չէր, անցողակի մի երևույթ։ Այս հաստատ հիմնավորված սկզբնավորություն էր դարավոր մի անփոփոխության, որ պիտի կլաներ հայ ժողովրդի կյանքն ամբողջովին, մինչև ոչ վերջանար 1915—1920-ի կատաստրոֆայով»[7]։

Գիտական պատմագրությունը, իհարկե, պետք է մերժի հայ ազատագրական շարժման երախտավորներին «հլու հնազանդ», «կույր գործիք», «ցարապաշտ» բառերով կնքված լենյական որակումները, քանզի պաշտպանել նման տեսակետ, կնշանակի անուղղակի ջուր լցնել թուրք պատմագրու-

5 Նույն տեղում, էջ 487, 490։

6 Տե՛ս «Փորձ», 1883, № 19, էջ 118։

7 Լ ե ն. Խոջայական կապիտալ. Երևան, 1934, էջ 218։

թյան ջրաղացին։ Գտնելով, որ ցարական ռեժիմի պայմաններում «անկարելի էր պատշաճավոր խորությամբ և խստությամբ քննադատորեն վերաբերվել դեպքերին ու գործիչներին» և որ միայն խորհրդային կարգերի ժամանակ է հնարավոր «անաչառ գիտական-քննադատական վերլուծումներով» ենթարկել պատմությունը և այդ ճանապարհով հասնել «իսկապես արդարև և ճշմարիտ խոսքի»[8], Լեոն ավելի շատ մեղադրում էր, քան բացատրում, մոռանալով պատմական ճշմարտությունը։ Այս առումով մասնավորապես արատավոր է «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը»։

Գռեհիկ սոցիոլոգիզմի և նիհիլիզմի դիրքերից գրված Լեոյի վերոհիշյալ սխալաշատ գրքերից քիչ է տարբերվում Բագրատ Բորյանի «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ԽՍՀՄ-ը» 1928—1929 թթ. Մոսկվայում լույս տեսած ռուսերեն երկհատոր աշխատությունը։ Այսպիսով, փաստորեն մինչև 1950-ական թթ. կեսերը խորհրդահայ պատմական գրականությունից խորթացել էր հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի պատմական ճակատագրի համազգային արծարծման հարցը։ Նացիոնալիզմի մեջ մեղադրվելը ամենուրեք և ամեն ինչում ինքնին տագնապահարույց վախ ու դող էր ենթադրում։

Տևական պատմաշրջան ընդգրկող անհատի պաշտամունքի ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտական և գրականագիտական միտքը, գռեհիկ սոցիոլոգիզմի հետ դաշնակցած «անխնա մերկացնում» և «դատապարտում» էր այն ամենը, ինչն առնչվում էր ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերի հետ, թեկուզ դա ուղղված լիներ օսմանյան ջարդարարների, սրանց հովանավոր մեծ տերությունների քաղաքականության դեմ։ Բանը նույնիսկ հասել էր այնտեղ, որ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսության երկու հսկաների՝ Րաֆֆու և Ռաֆայել Պատկանյանի ժառանգության արժեքավորման հարցում միջնադարյան ինկվիզիցիա հիշեցնող մի վայրենի գրոհ կատարվեց բազմաթիվ պատմաբանների և գրականագետների կողմից։ Քամահրելով պատմականության սկզբունքը, գռեհիկ սոցիոլոգիզմն ու նիհիլիզմը տեղայնացնող հայ ազդարարները փորձեցին Րաֆֆուն և Պատկանյանին սահմանազատել մեր դեմոկրատական մտքի ընդհանուր երթից և ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի մարտակոչող նրանց հայրենասիրությունը նույնացնել հատկապես տիրապետող մեծ ազգերի բուրժուական նացիոնալիզմի հետ։

Շուրջ քառորդդարյա ընդարձակ ամայության մեջ նշմարելի բարձունք էր Մ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870-ական թվականներին» մենագրությունը։ Այդ համարձակ, քաղաքացիական շնչով գրված աշխատությունը, որ որպես դոկտորական դիսերտացիա պաշտպանվեց 1946 թ. և ոչ քիչ արդելքներ հաղթահարելուց, հետո, լույս տեսավ միայն 1955 թ., նոր շունչ ներարկեց հետստալինյան հայ պատմագիտական մտքին և խորհրդածությունների ու մտորումների նոր լիցք տվեց պատմաբանների միջին ու նոր սերնդին։ Պատմաբանը իր այս աշխատության մեջ առատ նյութերի հենքի վրա հանգամանորեն բացահայտեց արևմտահայության թշվառ կացությունը, վեր հանեց նրա մաքառումը և ազատագրական շարժման ընթացքը, բացահայտեց այդ շարժման աղբյուրները հարևան ժողովուրդների հակասուլթանական ընդվզումների հետ, ճշգրտեց հայ ազատագրական պայքարի սոցիալ-դասակարգային բովանդակությունը և շարժման առաջատար ուժերի ծրագրային նպատակները, արևմտյան տերությունների հետադիմական, հակահայկական ընթացքը և այլ հարցեր։

Ուշագրավ հիմնահարցերով հարուստ այս աշխատության մեջ Մ. Ներսիսյանը կարողացավ իրեն մեկուսացնել գռեհիկ սոցիոլոգիզմի ջատագով «օրթոդոքս առաքյալների» ազդեցությունից, համակողմանի ներկայացրեց արևմտահայ շարժման բնականոն և արդարացված համազգային բնույթը,

---

8 Լ ե ո. Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, պրակ առաջին. Երևան, 1926, էջ 130։

ազատագրական շարժման գաղափարախոսության ժողովրդա-դեմոկրատական էությունը։

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման բազում ելակետային դիրքերի հետ առնչված Ռ. Պատկանյանի, Բաֆֆու, Գր. Արծրունու, Գ. Արվանձտյանի և այլոց անանց ծառայությունների անդրադարձում իր բնութագրումներով գիտնականն ինքնին դյուրացրեց միտք ապագաղափարականացնող տխրահռչակ «միասնական հոսանքի» դեմ պայքարի աշխատանքը։

Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման գիտական ուսումնասիրության գործին ոգեկոչող արժեքավոր այս աշխատությունից բացի, ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը նույն թվականին ՀԳԱ «Տեղեկագրում» տպագրեց միջնակարգ դպրոցների համար պատրաստվող հայ ժողովրդի պատմության ձեռնարկի երկրորդ հատորի՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն, 1900—1917 թթ.» բաժինը, ուր առաջին անգամ խորհրդահայ դպրոցի աշակերտը պետք է ընդհանուր պատկերացում կազմեր Հայկական հարցի, Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատի մարտական գործողություններին հայերի մասնակցության, 1915—1916 թթ. Արևմտյան Հայաստանում և թուրքական կայսրության մյուս շրջաններում հայերի ցեղասպանության և ինքնապաշտպանական կռիվների մասին...

1960-ական թթ. գիտնականը հոդվածներ գրեց Զեյթունի 1862 թ. ապրստամբության, հայկական կոտորածների, հայ ազատագրական պայքարի ժողովրդական հերոս Անդրանիկ Օզանյանի և հարակից այլևայլ հարցերի շուրջ։

Մեծ եղեռնի 50-ամյակի սգո արարողությունից (1965 թ.) ընդամենը մեկ տարի հետո, 1966-ին, Մ. Ներսիսյանի առաջաբանով և խմբագրությամբ լույս տեսավ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» (ռուսերեն) փաստաթղթերի և նյութերի ծավալուն ժողովածուն, ուր համակողմանի ներկայացվում է Սուլթան Աբդուլ Համիդի և երիտասարդ թուրքերի կազմակերպած զանգվածային կոտորածների արյունռուշտ քաղաքականության էությունը։ Դերազանցապես արխիվային փաստաթղթեր և կարևոր այլ նյութեր պարունակող այս ժողովածուն ոչ միայն ժամանակին վիթխարի դեր կատարեց ազգային զարթոնքին նպաստելու գործում, այլև այսօր էլ մնայուն, արժեքավոր պատմական տարեգրություն է թուրք ցեղասպանների աննախադեպ ոճրագործություններին մասին։ Հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական կողմնորոշման, Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության գիտական լուսաբանման անշեղ ուղեգիծը իր անանց հետքն է թողել նաև տասնամյակներ շարունակ նրա խմբագրած «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» հրապարակումների վրա։

Իր թարմ խոսքով և խորունկ մոտեցմամբ 1960-ական թթ. հրապարակ իջավ պատմաբանների մի նոր սերունդ։ Հրատարակվեցին ընդգրկուն ժողովածուներ և մենագրություններ։ 1962 թ. լույս տեսավ Ե. Սարգսյանի «Օսմանյան կայսրության զավթողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին» (ռուսերեն) մենագրությունը։

Պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանը, իր ընդարձակ առաջաբանով, Ռ. Սահակյանի հետ, կազմեց և խմբագրեց «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում. 1828—1923 թ.» ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1972 թ.։

Կյանքի վերջին շուրջ քառորդ դարում Կիրակոսյանը մեկը մյուսի հետևից հրապարակեց մի շարք մենագրություններ. «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914—1916 թթ.)» (Երևան, 1965), «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» (առաջին դիրք, 1982, երկրորդ գիրք, 1983), որոնցում նա վերլուծաբար բացահայտեց հայ ժողովրդի նկատմամբ մի շարք պետությունների վարած երկդիմի, ըստ էության հանցավոր քաղաքականությունը։

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ 1960—1970-ական թթ. լույս տեսան Ե. Սարգսյանի և Ռ. Սահակյանի «Հայ ժողովրդի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ» (Երևան, 1963), Ե. Սարգսյանի «Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914—1918 թթ.» (Երևան, 1964, նույնը ռուսերեն՝ 1965), Ա. Մնացականյանի «Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ» (Երևան, 1965), Մ. Արզումանյանի «Հայաստան։ 1914—1917» (Երևան, 1969), «Նանսենը և Հայաստանը» (Երևան, 1977), «Արհավիրքից վերածնունդ» (Երևան, 1973), Սա. Հակոբյանի «Արևմտյան Հայաստանը իմպերիալիստական պետությունների պլաններում Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանում» (Երևան, 1967), Ստ. Ստեփանյանի «Հայաստանը իմպերիալիստական Գերմանիայի պլաններում» (Երևան, 1975), Յու. Պետրոսյանի «Երիտթուրքական շարժումը» (Մոսկվա, 1971, ռուսերեն), Հ. Պողոսյանի «Զեյթունի պատմությունը։ 1409—1921 թթ.» (Երևան, 1969), Ա. Համբարյանի «Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում» (Երևան, 1979), «Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական կռիվները» (Երևան, 1990), Հովհ. Ինճիկյանի «Օսմանյան կայսրության բուրժուազիան», (Երևան, 1977, ռուսերեն), և ուրիշների աշխատությունները։ Արևմտահայության ցեղասպանության հարցը լուսաբանող ուսումնասիրությունների հրատարակման ուղղությամբ բավական հարուստ էին 1980-ական թթ.։

Հիմնահարցը բացահայտելու և այն ընթերցող լայն զանգվածների մատչելի դարձնելու համար անհրաժեշտ տեղ ունեն Ա. Փափազյանի առաջաբանով, թարգմանությամբ և ծանոթագրությամբ տպագրված «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ թուրքական դատավարության փաստաթղթերի» ժողովածուն (Երևան, 1988), Մ. Ամիրխանյանի «Ռուսական գեղարվեստական դրականությունը և հայերի ցեղասպանությունը» (Երևան, 1988, ռուսերեն), Հ. Պողոսյանի «Սասունի պատմություն (1750—1918)» (Երևան, 1985), Ռ. Սաֆրաստյանի «Օսմանիզմի դոկտրինան Օսմանյան կայսրության կյանքում» (Երևան, 1985, ռուսերեն), Հ. Սիմոնյանի «Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը» (Երևան, 1986), Շ. Թորոսյանի «Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919—1920 թթ.» (Երևան, 1987), Ռ. Սահակյանի «Ցեղասպանության պատմությունից» (Երևան, 1990), Ղ. Հովհաննիսյանի «Սասունը բոցերի մեջ» (Երևան, 1987), Վ. Բայբուրդյանի «Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում ԺԲ դարում և Ի դարի սկզբին» (Երևան, 1989), Ս. Պողոսյանի «Գոյատևման պայքարի քառուղիներում» (Երևան, 1989), «Քրդերը և Հայկական հարցը» (Երևան, 1991), Մ. Կարապետյանի «Հայոց Մեծ Եղեռնը պատմագրության մեջ» (Երևան, 1993), Վ. Սվաղլյանի «Մեծ Եղեռն։ Արևմտահայ բանավոր վկայություններ» (Երևան, 1995), Յու. Դարոնյանի «Սերգեյ Գորոդեցկին և Հայաստանը» (Երևան, 1985, ռուսերեն), Մ. Քոչարի «Հայ-թուրքական հասարակական-քաղաքական հարաբերությունները և Հայկական հարցը XIX դարի սկզբին» (Երևան, 1988, ռուսերեն), Գ. Ղարիբջանյանի «Հայերի ցեղասպանությունը և համաշխարհային հասարակայնությունը» (Երևան, 1989), Ս. Ստեփանյանի, Ն. Բաղդասարյանի կազմած «Գերմանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության մասին» ժողովածուն (Երևան, 1991), Ա. Զաքարյանի «Ռուս գրողները և հայ իրականությունը XX դարի սկզբին» (Երևան, 1994), Վ. Միքայելյանի կազմած և նրա առաջաբանով հրատարակած «Հայկական հարցը և ցեղասպանությունը Թուրքիայում (1913—1919)» ժողովածուն, որն ընդգրկում է կայզերական Գերմանիայի ԱԳՆ քաղաքական արխիվի նյութերը, Հ. Աբրահամյանի և Տ. Սևան-Խաչատրյանի կազմած «Ռուսական աղբյուրները 1915—1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության մասին» ժողովածուն (Երևան, 1995, ռուսերեն),

Յու. Բարսեղովի «Հայերի ցեղասպանությունը հանցագործություն է ընդդեմ մարդկության...» (Երևան, 1990, ռուսերեն) և այլն։

Վերջին տասնամյակներում տպագրված աշխատություններում գիտական պատմագրության բարձրակետից լուսաբանվում են Թուրքիայի ներքին կացության ամենատարբեր կողմերը, թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսության ծագման ու զարգացման ընթացքը, թուրք զինվորականության գործած ավերածությունների համակողմանի պատմությունը։ Այդ աշխատություններում բացահայտված են թուրքական ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանության հիմնական կոնցեպցիաները՝ օսմանիզմն ու նոր օսմանիզմը, թուրքիզմն ու պանթուրքիզմը։ Հայկական հարցն ու ցեղասպանությունը քննվում են Օսմանյան կայսրության ներքին ու արտաքին կացության և միջազգային դիվանագիտության հանգույցների հետ շաղկապված, հերքվում է թուրք պատմագրության այն սուտը, թե իբր հայերը մինչև 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ապրել են հանգիստ ու խաղաղ կյանքով, թուրքական կառավարության ու մուսուլման բնակչության կողմից հալածանքների և խտրականության չեն ենթարկվել, որ, իբր, հայերի անդորրը խանգարել է Ռուսաստանը, որը ձգտելով նվաճել թուրքական տարածքները, հայերին ոտքի է հանել թուրքական իշխանությունների դեմ՝ ի վերջո պատճառ դարձել կոտորածների։

Հայ պատմագրությունը գիտականորեն հերքեց նաև թուրք կառավարող շրջանների և պատմագրության այն հերյուրանքները, թե իբր Առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբից հայերը պատրաստվում էին թուրքական բանակի թիկունքում ապստամբել հօգուտ Ռուսաստանի, որի համար երիտթուրքերի կառավարությունը հարկադրված էր նրանց տեղահանել կայսրության խորքերը։ Հայ պատմագրության կողմից հիմնավորապես հերքվել են նաև թուրք պատմաբան-կեղծարարների մյուս թեզերը (հայերն են կոտորել թուրքերին, որ թուրքական կառավարությունը արևմտահայերին բռնի գաղթեցման (դեպորտացիայի) է ենթարկել իբր միայն ինքնապաշտպանական նպատակով և այլն)։

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության՝ խորհրդահայ հետազոտողների գործերում տեղ գտած անճշտությունների և սխալ տեսակետների սրբագրման անհրաժեշտությունը պարտադրում է նշել, որ 1960-ական և մասամբ էլ 1970-ական թթ., հայ ազգային կուսակցությունների և կամավորական շարժման դերը գնահատելիս որոշ հեղինակներ, ցավոք, չկարողացան ազատագրվել անցյալի մտածողության ծանր բեռից[9]։ «Անհեռատես», «կարճամիտ» որակումներով չբավարարվելով, նրանցից ոմանք հայկական կուսակցությունների գործելակերպում տեսան նաև «հակաժողովրդական» քաղաքականություն։ Քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական տեսանկյուններից գնահատելով կամավորական շարժումը, 1960—70-ական թթ. տպագրված մի շարք աշխատություններում այն դիտվեց որպես «անհեռատես քաղաքականության արդյունք»։ Ավելին։ Տալով շարժման քաղաքական գնահատականը, որոշ պատմաբաններ շարժումը դիտեցին որպես չկշռադատված, անկազմակերպ մի մարտահրավեր, որն «անխուսափելիորեն միայն վնաս էր հասցնելու հայ ժողովրդին»[10]։

Իսկ ոմանք էլ ստիպված էին անպայման տարբերություն տեսնել կամավորական շարժման քաղաքական կազմակերպիչների և այդ շարժման

---

9 Տակավին 1920—30-ական թթ. հայկական կամավորական շարժմանը տրվել է խիստ բացասական գնահատական (Լեո, Արտ. Կարինյան, Բ. Բորյան), այն դիտվել է որպես ՀՀԴ արկածախնդրություններից մեկը։ Ջժխտելով հայ կամավորական շարժման հայրենասիրական լիցքը, որոշ պատմաբաններ (Ջ. Կիրակոսյան, Վ. Պարսամյան, Մ. Արզումանյան և ուրիշներ), տուրք տալով իշխող կարծիքին, շարժումը համարում էին «անհեռատես»։

10 Բ. Ա ն ա ն ի կ յ ա ն. Դաշնակցության գաղափարական-քաղաքական կրախը. Երևան, 1974, Տե՛ս նաև՝ Բ. Օ հ ա ն ջ ա ն յ ա ն. Դաշնակցությունն առանց դիմակի. Երևան, 1980։

տասնյակ ու հարյուրավոր շարքային խիզախ մարտիկների ու զորահրամանատարների միջև։ Երևույթն այնպես էր պատկերվում, որ կամավորները մարտի դաշտ էին մեկնում ազնիվ միտումներով, արևմտահայ իրենց եղբայրներին թուրքական բանտից ազատելու նվիրական առաքելությամբ, իսկ շարժման գաղափարաքաղաքական գործիչները հետամուտ և հակված էին արկածախնդրությունների։ Որոշ հեղինակներ էլ այն տեսությունն էին զարգացնում, թե իբր ռուս-թուրքական նախորդ պատերազմների ժամանակ կամավորական շարժումներն առաջադիմական էին, իսկ իմպերիալիզմի և պրոլետարական հեղափոխությունների դարաշրջանում՝ հետադիմական[11]։ Անտեսվում էր այն հանգամանքը, որ ռուսական բանակի առաջխաղացումը, անկախ ցարիզմի հետամտած նպատակներից, օբյեկտիվորեն ազատագրական դեր էր կատարում թուրքական ճիրաններում ազգովին ողջակիզման ենթարկվող արևմտահայության կյանքում։

Գռեհիկ գաղափարականացման թերությունները վերջին տարիներին աստիճանաբար հաղթահարվում էին։ Խորհրդահայ պատմագիտության զարգացման միտումը վերջին տասնամյակում հնարավոր էր դարձրել ըստ ամենայնի վեր հանել դարերից եկող հայ ազգային-ազատագրական պայքարի մաքառումները, լուսաբանել Հայկական հարցի ծագման ու նրա զորընթացի էվոլյուցիան, արևմտահայերի զանգվածային ոչնչացման թուրքական պետական քաղաքականությունը, բացահայտել մեծ տերությունների խարդախ քաղաքականության զիգզագները Հայկական հարցում և հայոց ցեղասպանության գործում, մերկացնել պատմության կեղծարարներին։ [illegible] ենք։ որ այդ միտումը կշարունակվի նաև ապագայում։

ОСВЕЩЕНИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН В АРМЯНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

(Краткий обзор)

Н. Б. САРУХАНЯН

Резюме

В 1920—1940-х гг. армянская советская историография почти не обращалась к изучению проблем национально-освободительного движения, Армянскому вопросу и геноциду армян в Османской империи, занимаясь в основном исследованием социально-экономических проблем. Допускались грубая фальсификация и нигилизм в оценке наследия Раффи и Р. Патканяна — крупнейших идеологов армянского национально-освободительного движения. В 1955 г. вышла в свет монография М. Нерсесяна «Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма, 1850—1870 гг.». На основе богатого фактического материала в труде рассмотрен целый ряд вопросов, относящихся к тяжелому положению западных армян, их освободительному движению, его идеологии, социально-классовому содержанию, антиармянской политике султана Абдул Гамида и т. д. В 1960—1980-х гг. по истории геноцида западных армян были опубликованы труды Е. Саркисяна, Дж. Кпракосяна, Р. Саакяна, А. Амбаряна и других авторов.

11 Տե՛ս Մ. Արզումանյան. Հայաստան։ 1914—1917. Երևան, 1969, էջ 183—196։